

Szénási Zoltán *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig (Közelítés a 20. századi magyar katolikus irodalom problémájához)* című doktori disszertációjának tézisei

I. A disszertáció célja, témája és felosztása

Disszertációm célja, hogy a katolikus irodalom 20. századi értelmezéstörténetén keresztül a jelenkori irodalomtudomány meghatározó kérdésirányait figyelembe véve tegyek kísérletet annak a bemutatására, hogy a katolikus irodalom fogalmának újraértelmezése ma milyen keretek között hajtható végre. A dolgozat első fele történeti irányból közelít a problémához. Prohászka Ottokár életművének mint az előtörténet meghatározó tényezőjének az elemzése után Sík Sándor, Rónay György és Pilinszky János katolikus irodalom-fogalmát értelmezem. Az első rész utolsó fejezetében a katolicizmus (és általában minden vallás) központi kérdését, az Istenről való beszéd lehetőségének világértelmezésbeli előfeltételeit vizsgálom az európai gondolkodástörténetben napjainkig végbement változások vonatkozásában, s a kereszténység ókori görög filozófiában gyökerező nyelv- és művészetfogalmának mint az újraértelmezés kérdésmódját is meghatározó hagyománytörténésnek a vázlatát igyekszem kirajzolni, melyre alapozva kísérletet tehetünk egy keresztény poétika alapjainak a lefektetésére. A dolgozat második felében az előző fejezetekben megfogalmazott megállapítások tükrében Sík Sándor, Mécs László, Pusztai Sándor és Tűz Tamás életművét elemzem egy-két mű részletes értelmezése alapján, de a teljes pályakép bemutatására törekedve.

II. A témához való közelítés módja és a téma feldolgozásának módszere

Noha a vizsgált költők a szűkebb értelemben vett katolikus irodalomhoz, azaz az ún. papköltők közé tartoznak, műveik elemzésén keresztül mégis elsősorban azt kívánom bemutatni, hogy a fogalom, mely csak roppant esetlegesen vonatkoztatható egy meghatározott költői csoportra vagy irodalmi irányzatra, a keresztény hagyománnyal és az irodalmi modernséggel kialakított viszony vizsgálata felől közelítve újraértelmezhető. Így az, amit hagyományosan katolikus irodalomnak nevezünk napjaink irodalomtudományi kontextusában a hermeneutika elméleti alapjára építő értelmezés számára akkor tudja megőrizni érdekességét, ha a művekre nemcsak, mint a múlt relikviáira tekintünk, hanem olyan, az emberi létezés problémáit a lét transzcendens távlatában kutató költői szövegekre, melyek a mai kor embere számára az irodalmiság jelenkori horizontjában is meg tudják őrizni relevanciájukat. Az értelmezés sikere az értelmezői szándék mellett természetesen döntően függ attól is, hogy a szövegek maguk meg

tudnak-e felelni ezeknek az elvárásoknak. A téma jellegéből fakadóan a 20. századi magyar katolikus irodalom problémájához különböző tudományos beszédmódok (az irodalomtudomány mellett elsősorban a teológia és a filozófia) adta lehetőségeket figyelembe véve közelíttek, a dolgozat különböző fejezeteiben elemzésre kiválasztott szövegeket interdiszciplináris megközelítésben értelmezem.

III. A disszertáció eredményei

A disszertációm fentebb ismertetett gondolatmenetét a következő tézisekre építettem.

1. Prohászka Ottokár alakja annak ellenére, hogy a századfordulón modern szemléletet és új dinamizmust hozott a magyar katolikus egyház életében, a katolikus irodalom 20. századi értelmezéstörténete szempontjából mégis az előtörténethez tartozik, mivel úgy a modern eszmék recepciójában, mint művészetfilozófiájában és irodalomkritikáiban mindenekelőtt apologetikus, hitvédelmi szempontot érvényesített. Ebből következik, hogy a keresztény erkölcsiség alapjaira épített szemléletmódja a modernségnek az emberre és a műalkotásokra vonatkozó autonómia-igényének nem tudott (és nem is akart) megfelelni. Mindazonáltal Prohászka művészetfilozófiájának főbb tételeit és irodalomkritikai horizontját a katolikus irodalom értelmezéstörténete kapcsán azért fontos ismertetni, mivel egyrészt ennek tükrében világosan kirajzolható Sík Sándor irodalomszemléletének és katolikus irodalom-konceptiójának modernsége, másrészt Sík Sándor és Mécs László műveinek elemzése során megfigyelhetjük azt is, hogy Prohászka történelemszemlélete, valamint a „krisztusi szép egyéniség” és a modern dekadens individuum ellentétére épített kultúraértelmezése nemcsak az induló katolikus költészet szemléletformáját és hangnemét határozta meg, hanem hatása közvetlenül a második világháború előtti katolikus lírában is megfigyelhető, s döntően befolyásolja annak modernséghez való viszonyulását.

2. Ha a katolikus irodalom fogalmának irodalom- és kritikátörténeti értelmezhetőségének előfeltételeit vizsgáljuk, akkor a katolikus irodalom és a magyarországi irodalmi modernség viszonyának alakulásában számtalan problémás pontot figyelhetünk meg. A katolikus irodalom fogalma ugyanis a 16-17. századi irodalomtörténettel kapcsolatban merül fel elsőként a hitvitázó irodalom kontextusában. Ezt követően az irodalom 18-19. századi horizontváltásának összefüggésében egyrészt a hagyománytörténet hiátusa, másrészt az irodalmi modernség korszakküszöbén átlépve a hitvitázó tradíció integrálhatóságának problémája válik láthatóvá. A századforduló és a két világháború közötti magyar szellemi élet konzervatív-modern ellentétre épülő vitájában bizonyos fokig a hitviták hermeneutikai horizontja képződik újra, ami vi-

szont a katolikus irodalom szempontjából azzal a következménnyel járt, hogy a „kettészakadt irodalom” világában a katolikus irodalom a konzervatív oldalra került. A 20. századi katolikus irodalom világirodalmi összefüggései felől közelítve azonban az is nyilvánvalóvá válik, hogy az a változás, ami a magyar irodalomban a Prohászka által képviselt „modern” kereszténység szellemi hátterével Sík Sándor és Harsányi Lajos fellépéskor elkezdődött, szervesen illeszkedik a századforduló irodalmi folyamataiba.

3. Sík Sándor 1935-ös *Egyetemesség és forma* címen ismert tanulmányát, melyben teoretikus alapossággal vállalkozott a katolikus irodalom fogalmának kifejtésére, részben az Illyés által 1933-ban elindított „katolikus költészet”-vita, részben pedig az ennek nyomán felerősödő önmeghatározási igény motiválta. Sík érvelése ezért kettős irányultságú: egyrészt meg akar válaszolni Illyés és Babits kritikájára, másrészt viszont meg kívánja újítani a magyar katolicizmus irodalmi szemléletmódját. Mindezt oly módon teszi, hogy szakítva Prohászkaival – aki a korabeli irodalmat határozottan valláserkölcsei szempontok szerint bírálta – a művészet és az alkotó egyéniség autonómiájára alapozott irodalomszemlélet alapjaira építi gondolatmenetét, ennek révén egy korszerű katolicizmusértelmezés mellett a katolikus irodalom fogalmát lényegében felszabadítja a korábbi felekezeti jellegű meghatározás alól. Sík tanulmányában az egyetemesség fogalmának túlzott kiterjesztése viszont a katolikus irodalom fogalmának adott irodalmi kontextusban való értelmezését jelentősen megnehezítette. Későbbi (1940-es és 1946-os) írásai ugyanezt a szemléletet tükrözik, s rávilágítanak arra, hogy a korábban lefektetett katolikus irodalom-konceptió alapján hogyan válaszolhatók meg az aktuális, legtöbbször irodalmon kívüli szempontok által megfogalmazott (1940-ben az irodalom nemzeti jellegére, 1946-ban pedig az írók háború utáni együttműködésére vonatkozó) kérdések.

4. Rónay Györgynek a témával foglalkozó első írásai igen kritikusan fordulnak a 20. századi magyar katolikus irodalom felé. Rónay ugyanis a 19. századi előtörténet összefüggésében problematikusnak tartja az „egyetemes magyar irodalomhoz” fűződő viszonyt, a nemzeti hagyományok, a modern francia katolikus irodalom, a misztika és a teológia ismeretének hiányosságait, valamint 1947-es vitacikkében a fogalom vonatkozhatóságát különböző írókra, költőkre. 1966-ban a Helikonban megjelent írásában az eltelt nyolcvan év főleg francia katolikus irodalmának, valamint filozófiájának és teológiájának összegző áttekintését adja. A katolikus irodalmat itt egy olyan keresztény antropológiára építi, amelynek lényege, hogy az ember a bűn által meghatározott élethelyzetében rá van kényszerülve az isteni kegyelemre, de szabadságánál fogva vissza is utasíthatja azt. Ezért lehetséges, hogy a modern katolikus irodalomban oly sokszor ábrázolt nagy bűnösök közelebb vannak Istenhez, mint azok, akik számára ez a viszony sohasem válik problémássá. Rónay Györgynek a katolikus irodalom fogalmá-

nak értelmezése során tehát azáltal sikerült túllépnie a katolikus jelzőből fakadó egyetemes-ség-igény túlzott kiterjesztésén, hogy a katolikus irodalmat részben a kortárs katolikus filozófiák, részben pedig a liturgia mint a világ megértését és az autentikus katolikus élmény irodalmi kifejezését lehetővé tevő „jelrendszerekhez” kötötte.

5. Pilinszky János bevonása a katolikus irodalom értelmezéstörténetébe a líratörténet szempontjából problémás lehet, amennyiben katolikus költészet alatt a papköltők életművét értjük. Pilinszky azonban több prózai írásában is foglalkozik a katolikus irodalom kérdésével, s tartalmi és szemléleti azonosságok alapján ide vonhatók az „evangéliumi esztétikáról” megfogalmazott gondolatai is. Az ezek alapján felvázolható „katolikus irodalom”-fogalom különbséget mutat Rónay György „katolikus irodalom”-értelmezéséhez képest. Mert amíg Rónaynál az embernek az eredendő bűn és az isteni kegyelem által meghatározott léthelyzete a katolikus irodalom antropológiai alapját adja ugyan, de a műalkotás értelmezésében csak tematikus elemként tételeződik, addig Pilinszkyénél ez a művészetnek a befogadói léttapasztalat összefüggésében meghatározott ontológiai státuszának elválaszthatatlan része. Pilinszky tehát úgy értelmezi át a katolikus (vallásos) irodalom fogalmát, hogy lebontja azokat a határokat, melyek a szűkebb értelemben vett vallásos, vagy más szóval szakrális művészetet a profán tematikájú művésztől elválasztotta. Az én értelmezésemben arról van tehát szó, hogy azt amit már Sík Sándor is megsejtett *Egyetemesség és forma* című tanulmányában, miszerint az irodalom autonómiájának jegyében lényegében nem lehet szabatosan katolikus irodalomról beszélni, Pilinszky éppen a művészetek vallásos eredetére vonatkoztatva értelmezte újra – igaz sokkal inkább Babits, mint Sík nyomán: „ha egyszer minden művészet valóban vallásos gyökerű, vallásos művészet igazában nem is létezik, s legfőképpen vallásos irodalom nem, a szent szövegek közelségében.”

6. A modernitást követő posztmodern korszak több olyan tendenciát hordoz magában, mellyel a tradicionális keresztény gondolkodást fenyegeti, más szempontból nézve viszont a hagyományra mint az önértelmezés közegére vonatkozó dialógusnak is új teret nyit. Ennek felismerése és „kitöltése” a katolicizmus számára ma a megújulás lehetőségét hordja magában. A kereszténység kialakulásakor új fejezetet nyitott az európai nyelvről való gondolkodás történetében, logosz-tana ugyanis bizonyos fokig megőrizte a platóni hagyományt, mely a λόγος-t mint apofantikus beszédet értelmezte, az azonban végleg lehetetlenné vált, hogy a héralkleitoszi értelemben vett lét és λόγος egységéről beszélhessünk. Azzal együtt, hogy a keresztény gondolkodás Istent a lét teljességeként fogta fel, átértelmezte azt az ontológiai differenciát is, mely eredendően a létező és a lét közti áthatolhatatlan szakadékot jelentette. Az a különbség viszont, ami elválasztotta a végtelen Istent a véges teremtett világtól, képezte azt a

kiinduló problémát, melyben az Istenről való (teológiai és költői) beszéd elképzelhető volt. A kimondhatatlan isteni lényeg kimondásának kérdése azonban nemcsak teológiai, de poétikai probléma is volt. A teológiai és a költői beszéd viszonyának kérdése, ezért napjainkig meghatározó maradt, mert ha az irodalmat is bevonjuk a Biblia értelmezéstörténetébe, akkor az ide tartozó irodalmi hagyomány, s így a katolikus irodalom szövegei is, akkor válhatnak ennek a hagyománytörténésnek a részévé, ha olyan intertextuális viszony alakul ki a bibliai és az irodalmi szövegek között, melynek köszönhetően a különböző beszédmódok a diskurzusok kereszteződésében úgy válnak egymás megtermékenyítőivé, hogy mindkettő meg tudja őrizni saját autonómiáját, azaz az irodalmi szempont nem rendelődik a teológiai alá, és fordítva.

7. A pályakezdő Sík Sándor misztikus költői kísérlete, *A lélekben lakozó titokról* című ciklus nemcsak az irodalmi modernség és misztikus hagyomány kereszteződő líratörténeti kontextusában számíthatott volna kedvező fogadtatásra, hanem azért is, mert amikor Sík első kötetei 1910-ben és 1912-ben megjelentek, már napvilágot láttak Ady istenes versei is, tehát az irodalmi modernség magyarországi befogadói horizontjában is megjelent a vallásos tematika. Sík misztikus költői kísérletét azonban a bibliai intertextualitás összefüggésében végbememő irodalmi és teológiai jelentésképződés szempontjából vizsgálva láthatóvá válik, hogy Sík egy készen kapott nyelv szókészletével és szemantikájával szólal meg verseiben. Misztikus ihletésű művei a bibliai textusok allegorikus értelmezési horizontját csak kevésbé képesek meghaladni, azaz a bibliai téma kifejtése a szöveg irodalmiságának autonómiáját fenyegeti, tehát a dogmatikai hitigazságok érvényesülése háttérbe szorítja a szövegek poétikus funkcióját. Az irodalmiság autonómiáját fenyegető tényező emellett a prohászcai kétosztatú kultúramodell hatásában mutatható ki, mely korai műveiben megakadályozza a dekadensnek minősített kortárs irodalmi jelenségek teljes megértését, befogadását. Az első világháború utáni költészetének szemléletmódja épp ezen a ponton mutatja a leglényegesebb változást, mivel egyre inkább előtérbe kerül a kereszténység szeretet-etikájára alapozott testvériség-eszme, mely valamennyi teremtett létező szeretetben való megértésének erkölcsi parancsát írja elő.

8. Mécs pályakezdő költészetének szemléletmódja, a közelmúltjának világháborújával szembeni negatív viszony, a nacionalizmus elutasítása, a társadalom átalakíthatóságába és általában a jövőbe vetett optimista hit olyan világszemléletbeli rokonságban áll a korai magyar avantgárdal, mely a katolicizmus üdvtörténeti ígéretével ötvözve sajátosan új beszédmódot és válaszlehetőséget kínált a magyar katolikus líra számára is. Figyelembe véve a korszak magyar társadalmi és kulturális viszonyait a *Hajnali harangszó* című vers alapján kísérletet tehetünk a papköltőség mint költői szereplehetőség értelmezésére is. Az a törekvés azonban, mely Mécs előadóművészi és költői sikereinek csúcán a nagyközönség elvárási horizontjának is-

meretében a népszerűséget célozta meg, a direkt hatáskeltést költészetének legfontosabb alakító tényezőjévé tette. Az az esztétikai távolság tehát, amivel a húszas évek elején Mécs pályakezdő költeményei meghaladták a konzervatív költői hagyomány és a papköltők első nemzedékének, Sík Sándornak és Harsányi Lajosnak a lírája által kialakított közönségrétegnek az esztétikai tapasztalatát, az évtized végére eltűnt, s ennek köszönhetően lírája a harmincas évektől kezdve távol került a magyar líratörténet fővonalától.

9. A harmincas években induló Pusztai Sándor költészete világosan mutatja azt a töredéket, mely a második világháború utáni politikai fordulatot követően a magyar katolikus irodalom történetében is végbement, s mely Pusztát csaknem harminc éves hallgatásra kényszerítette. A hatvanas évek végén kezdődő második pályaszakaszában azonban lírája már mentesült a pályakezdés erőteljes Mécs-hatásától, s újabb kötetekben egy olyan egyéni költői nyelvet alakított ki, mely be tudta fogadni a későmodernség magyar lírájának legújabb kezdeményezését is. Pilinszky epigrammatikus tömörségű verseit, vagy a kassági „klasszicizált avantgárd” költői formanyelvét idéző elemek azonban Pusztai legtöbb versében leginkább csak felszínes költői megoldásnak tűnnek, melynek háttérében egy olyan világszemlélet áll, aminek keretei között sohasem kérdőjeleződik meg sem Isten transzcendens létének emberi értelem által való felismerhetősége és a teremtett világ immanens szépségén keresztül való megtapasztalhatósága, sem a versekben a világértelmezés centrumaként konstituálódó lírai én integritása. Mindezekkel együtt utolsó pályaszakaszának legjelentősebb költői alkotása az *Emberfia*-ciklus, mely a műalkotás különböző szintjein képes kifejezni a transzcendens értelemtotalitás tükrében kirajzolódó emberi létértelmezés immanencia által meghatározott perspektívájának korlátozottságát és töredezettségét.

10. Tűz Tamás emigrációban született lírája olyan korszerű költői beszédmódot s újszerű versvilágot alakított ki, melyen keresztül a magyar katolikus szellemiségű líra újra beemelhető lenne a magyar irodalmi kánonba, ennek révén – Pilinszky hatástörténeti produktivitásától függetlenül is – a modernitás figyelemre méltó alakzatává válhatna. Az ún. katolikus líra alakulástörténete ezáltal olyan ívet rajzolna ki, mely a katolikus költők első nemzedéke, elsősorban Sík teoretikus reflexióinak köszönhetően túllépett a szűken értelmezett felekezeti határain, majd a későbbi évtizedekben egy olyan nyitott költői világot hozott létre, mely szabadon integrálni tudta a világirodalom legkorszerűbb lírai kezdeményeit is. Tűz hetvenes évek közepétől született műveiben túllép a későmodernség költői paradigmáján, s a keresztény hagyománnyal is egy szabadabb, teológiai és valláserkölcsei kötöttségektől mentesebb viszonyt alakít ki. Verseinek központi problémája a lírai én versbeli pozíciójának időleges stabilizálása a művek aposztrofikus beszédmódja által, a megszólított másikkal szemben önazo-

nosságát meghatározni akaró versszubjektum kiléte azonban csak az aktuális megnyilatkozások pillanatnyiségében határozható meg, ezért a stabil önazonosság versek sorában szóródik szét. Nyolcvanas években született verseiben, szonett-ciklusaiban az én önazonossága jellemzően a másikkal szemben a bűnösség közös, létet meghatározó tapasztalatán keresztül, a misztikus Harmadikkal való találkozásban teremődik meg. Ennek a pályaszakasznak a legjelentősebb alkotása az *Amoris via Dolorosa*, mely szakít a misztikus hagyomány bibliai szövegeket allegorizáló tendenciájával, s a szonett-koszorú értelmezése által a bibliai textusok jelentés-összetettségét hozza mozgásba.